

Daderschap en wederkerigheid

Wim Bonis

Dubbele natuur

*Nu de vogel is ontkooid
En zijn leven weer kan delen
Vindt hij anderen even vrij
Zwermend in een vlucht van velen*

Inleiding

Het hoeft nauwelijks betoog dat het sociale leven bestaat uit een onafgebroken proces van geven en nemen, twee polen die met elkaar in balans dienen te zijn om een gezonde samenleving mogelijk te maken. In dit proces van geven en nemen wordt het wederkerigheidsbeginsel tot uitdrukking gebracht.¹

In de strafrechtswetenschap wordt wederkerigheid vooral verbonden met vergelding, rechtvaardigheid, genoegdoening aan slachtoffers of de strafrechtelijke overeenkomst.² Hierbij wordt de aandacht primair gericht op het *achteraf* strafrechtelijk herstellen van de wederkerigheidsbalans, die door crimineel gedrag is verstoord. De relatie tussen wederkerigheid en daderschap kan ons echter ook veel vertellen over het *vooraf* stimuleren tot behoud van die wederkerigheidsbalans, m.a.w. over het voorkómen van crimineel gedrag. Er is de afgelopen honderd jaar redelijk veel geschreven over wederkerigheid vanuit antropologisch, sociologisch en psychologisch perspectief. Ik zal hieronder de relatie tussen wederkerigheid en daderschap, en de manier waarop deze ons iets kan leren over de preventie van crimineel gedrag, proberen te verduidelijken aan de hand van de ontwikkelde inzichten op die wetenschappelijke terreinen. De ideeën die ter sprake zullen komen, kunnen ook een bijdrage leveren aan het tegengaan van stigmatisering van ‘criminelen’ – een thema dat door Martin Moerings regelmatig is belicht.³

Eenzijdigheid en wederkerigheid

Zoals gezegd duidt criminaliteit op een verstoorde wederkerigheidsbalans. Vanuit de context van het wederkerigheidsbeginsel ligt bij criminaliteit de nadruk op *het eenzijdig (weg)nemen van een ander*. De dader richt zich door zijn daad op één pool, op het nemen. Dit eenzijdig nemen treedt bij vrijwel alle vormen van criminaliteit naar voren: stelen is het eenzijdig wegnemen van goederen die aan een ander toebehoren; seksueel misbruik en ander geweld tegen personen is het eenzijdig wegnemen van de

¹ Ik kies hier voor een wat bredere betekenis dan het gebruikelijke ‘wie goed doet, goed ontmoet’, ‘voor wat, hoort wat’, of ‘geven omdat is gegeven’.

² Zie o.a.: C.P.M. Cleiren, ‘Genoegdoening aan slachtoffers in het strafrecht’, Preadvies NVJ, *Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging 2003-I*, Deventer: Kluwer 2003, p. 33-104 ; J.H. Crijns, *De strafrechtelijke overeenkomst. De rechtsbetrekking met het Openbaar Ministerie op het grensvlak van publiek- en privaatrecht*, Deventer: Kluwer 2010.

³ Zie o.a. L.M. Moerings en H. Van de Bunt, ‘Etiketten plakken’, in: C.Kelk, M. Moerings, N. Jörg en P. Moedikdo (red.), *Recht, macht en manipulatie*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1976, p. 155-188; L.M. Moerings, *De gevangenis uit, de maatschappij in. De gevangenis en haar betekenis voor de sociale kontakten van ex-gedetineerden*, Alphen aan de Rijn: Samsom 1978; L.M. Moerings, ‘Marokkanen met een stigma: willoze slachtoffers of krachtige plegers van verzet’, in: S. Harchaoui, C. Huinder (red.), *Stigma Marokkaan*, p. 111-222, Amsterdam: Forum Instituut voor multiculturaliteit 2003; L.M. Moerings, ‘Zedendelinquent nog in te sluiten?’, *Proces*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 2010 (89), p. 264-266.

lichamelijk integriteit van een ander; het ontvoeren of gijzelen van mensen is het eenzijdig wegnemen van de vrijheid van een ander; vandalisme is het eenzijdig wegnemen van de waarde en kwaliteit van een goed dat aan een ander toebehoort; moord is het ongevraagd wegnemen van het leven van een ander; geluidsoverlast is het eenzijdig wegnemen van het woongenot van omwonenden. Er zijn ook wel uitzonderingen, zoals het druggebruik, maar hier zijn de criminele activiteiten er om heen weer wel te kwalificeren als eenzijdig nemen van een ander. Al deze vormen van criminaliteit nemen ook eenzijdig iets weg van de gemeenschap, natuurlijk waar het gaat om de veiligheid maar ook wat betreft de kosten: het belastinggeld dat er in moet worden gestoken om de daders op te sporen en te vervolgen en om zoveel mogelijk de schade te herstellen. Het is in ieder geval belangrijk om te onderkennen dat criminaliteit zich in veel gevallen sociaal gezien manifesteert als een *doelbewust éénrichtingsverkeer*.

Nu kan men natuurlijk stellen dat aan deze eenzijdige handelingen de wederkerigheid gewoon ontbreekt, en dat deze daarom buiten de werking van het wederkerigheidsbeginsel vallen. Als ik Dorien Pessers goed begrijp, is zij die mening toegedaan. Zij onderscheidt twee vormen van wederkerigheid, *reciprociteit* en *mutualiteit*. De reciprociteit omvat het giftgeven, heeft als kenmerk dat de tijdstippen van uitwisseling absoluut niet samenvallen en is gebaseerd op vertrouwen; mutualiteit omvat het economisch handelen, heeft als kenmerk dat beide tijdstippen wel samenvallen en is gebaseerd op wantrouwen.⁴ Het is duidelijk dat criminaliteit buiten deze twee categorieën valt.

De antropoloog Marshall Sahlins heeft een ruimer kader gecreëerd, dat voor ons doel veel bruikbaar is. Hij onderscheidt drie vormen van wederkerigheid: *algemene wederkerigheid*, *gewogen wederkerigheid* en *negatieve wederkerigheid*.⁵ De eerste twee komen overeen met Pessers' begrippen reciprociteit en mutualiteit, maar de laatste categorie valt bij Pessers helemaal buiten de sfeer van de wederkerigheid.⁶ En het is nu net deze negatieve wederkerigheid – waarbij het streven centraal staat om iets voor niets te krijgen oftewel om eenzijdig te nemen – die uitdrukking heeft gekregen via criminaliteit.

Sahlins laat zien dat het verschil tussen algemene, gewogen en negatieve wederkerigheid duidt op een verschil in de intimiteitsbeleving tussen mensen. Bij algemene wederkerigheid is er sprake van bloedverwantschap of vriendschap, bij gewogen wederkerigheid is er al een meer zakelijke afstand, en bij negatieve wederkerigheid zijn de mensen vreemden voor elkaar.⁷ Nu is het vrij gemakkelijk om de intieme sfeer van het geven en vertrouwen te laten 'ontaarden' tot een meer afstandelijke sfeer van nemen en wantrouwen, kortom te vervreemden van elkaar, maar het is veel moeilijker om het vertrouwen in een mens te winnen of weer terug te winnen.⁸ Dit blijkt nu net één van de taken van het strafrecht te zijn: via het opleggen van een (taak)straf, eventueel gevolgd door een resocialiseringstraject, verplicht men de dader om de eenzijdigheid van zijn criminele daad alsnog achteraf om te zetten naar een positieve vorm van wederkerigheid, in de hoop dat hij of zij in de toekomst de eenzijdige wereld van de criminaliteit achter zich zal laten. De praktijk heeft echter laten zien hoe zelden daarmee successen wordt geboekt.

⁴ D.J.M. Pessers, *Liefde, Solidariteit en Recht. Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 1999, p. 45 e.v.

⁵ Marshall Sahlins, *Stone Age Economics*, New York: Aldine de Gruyter 1972, p. 191 e.v. De oorspronkelijke Engelse termen luiden: *general reciprocity*, *balanced reciprocity* en *negative reciprocity*.

⁶ Pessers 1999, p. 79-81.

⁷ Sahlins 1972, p. 196 e.v.

⁸ Pessers denkt wel dat uit mutualiteit reciprociteit kan voortkomen. Maar zij spreekt zich wat dit betreft niet uit over de negatieve wederkerigheid. Zie: Pessers 1999, p. 193 e.v. Als we hieronder komen te spreken over de gift, zal blijken dat het giftgeven de potentie in zicht heeft om mutualiteit te transformeren in reciprociteit, maar dit is niet hetzelfde als reciprociteit die uit mutualiteit voortkomt.

Daarom is de vraag wat er preventief gedaan kan worden zo belangrijk. Daarbij spelen, zoals ik hieronder zal proberen duidelijk te maken, mensbeelden een grote rol.

Homo economicus

Respectabele burgers, mensen die nog nooit met justitie in aanraking zijn geweest, vereenzelvigen zich niet gauw met criminelen. Ze hebben niet voor niets – ooit in een ver verleden – hun vervolging en berechting uit handen gegeven aan speciale overheidsinstanties, zodat ze voldoende afstand tot hen konden bewaren. Niettemin blijkt er tussen hen een nauwe band te bestaan, want ook bij het gedrag van veel respectabele burgers speelt het nemen een belangrijke rol. Al vanaf de Verlichting is de balans tussen het geven en nemen geleidelijk aan verschoven naar de pool van het nemen. Twee ideeën hebben daarbij centraal gestaan: het mensbeeld van *homo economicus* en de mens als een van nature oorlogzuchtig wezen. Ik zal op beiden ideeën hieronder wat uitgebreider ingaan.

Ik begin met het mensbeeld van *homo economicus*. Voor de wortels van het denken over *homo economicus* moeten we terug naar 18^e eeuwse denkers zoals Adam Smith en David Ricardo, maar het heeft tot de 19^e eeuw geduurd voordat er voor het eerst over ‘de economische mens’ werd gesproken. Volgens dit mensbeeld zou de mens – kort samengevat – in essentie worden gekenmerkt door individualisme, zelfzucht, competitiedrang en rationaliteit. Al zijn handelen zou het in teken staan van het maximaliseren van zijn eigen voordeel en het vergaren van zoveel mogelijk rijkdom voor zichzelf.⁹ Het menselijk zelfbeeld van *homo economicus* werkt door tot in onze tijd, tot in alle lagen van de bevolking. We kijken er, bijvoorbeeld, niet van op dat we elke dag via de media uitgebreid worden geïnformeerd over de toestand van de economie. Zonder het erfgoed van *homo economicus* anno 2011 geen prijzenoorlogen tussen supermarkten, geen koopjesjagende consumenten, geen beursspeculanten en geen voordeligste energieleveranciers.

Al identificeren respectabele mensen zich liever niet met criminelen, de grens tussen *homo economicus* en de crimineel blijkt soms toch heel dun te zijn. Die dunne grens laat zich op tal van plekken zien in de samenleving. Bijvoorbeeld in de huidige jongerencultuur, die wordt aangespoord door ‘de markt’ om zelfzuchtig de bevrediging van al hun behoeften na te streven: de laatste mode, het nieuwste mobieltje, de snelste laptop, etc. De problemen ontstaan natuurlijk wanneer al die kostbare behoeften niet meer gefinancierd kunnen worden. Een ander voorbeeld betreft de frauderende managers van (grote) ondernemingen, waarover de media ons met enige regelmaat bericht. Ook de uitkeringen van gigantische bonussen – waarvoor het woord *graaicultuur* is bedacht – hebben duidelijk gemaakt dat in de top van de bedrijfwereld de financiële zelfverrijking extreme vormen kan aannemen.

De crimineel blijkt behoorlijk te voldoen aan het profiel van *homo economicus*, met name waar het gaat om de zelfzucht, het nastreven van zoveel mogelijk voordeel voor zichzelf. Hij is alleen wat extremer en wat ongeduldiger in het najagen van zijn eigen voordeel dan de rechtschapen burger. Waar de economisch ingestelde mens nog wel weet dat er tegenover het voordeel dat hij najaagt iets moet staan – in de vorm van een tegenprestatie, een betaling – jaagt de crimineel zijn voordeel direct na. Soms is de tegenprestatie nog niet helemaal verdwenen, zoals in de wereld van de drugshandel of prostitutie, waar vaak ook nog eens sprake is van criminele organisaties of wijdverbreide criminele netwerken. Maar juist

⁹ S. P. Burggraf, *The Feminine Economy & Economic Man. Reviving the Role of the Family in the Postindustrial Age*, Reading: Perseus Books 1998, p. 19; J. Still, *Feminine Economies. Thinking against the Market in the Enlightenment and the Late Twentieth Century*, Manchester: Manchester University Press 1997, p. 6 e.v.; H.D. van Hoogstraten, *Deep Economy. Caring for Ecology, Humanity and Religion*, Cambridge: James Clarke & Co 2001, p. 12 e.v.; Zie ook: http://en.wikipedia.org/wiki/Homo_economicus.

deze gevallen maken nog eens extra duidelijk dat de werelden van *homo economicus* en van de crimineel niet ver van elkaar gelegen hoeven te zijn en zelfs met elkaar kunnen overlappen.

Het is overigens niet zo dat dit betekent dat de levensvisie van *homo economicus* als hoofdoorzaak van crimineel gedrag moet worden aangemerkt, maar we kunnen ons wel met recht afvragen in hoeverre deze er toe heeft bijgedragen. Zeker als we ons bedenken dat – in de woorden van Remko van Broekhoeven – de mondiale economie rijkdom belooft voor allen, maar armoede brengt voor velen.¹⁰ Het gradueel onderscheid tussen de *homo economicus* en de crimineel wordt in ieder geval ook onderschreven door de hierboven vermelde wederkerigheidsindeling van Sahlins: het betreft de overgang van gewogen wederkerigheid naar negatieve wederkerigheid. De onderkenning dat het onderscheid tussen beiden gradueel is, kan een bijdrage leveren aan het doorbreken van het stigma van ‘de crimineel’.

Het Hobbesiaanse mensbeeld

Het tweede mensbeeld is gebaseerd op die idee dat de mens in zijn meest natuurlijke staat een oorlogszuchtig wezen is. Dit mensbeeld is in de 17^e eeuw verbreid door Thomas Hobbes. Bekend is dat hij de menselijke natuurstaat karakteriseerde als een oorlog van allen tegen allen, waarbij het leven ‘solitary, poor, nasty, brutish, and short’ was.¹¹ Hoewel Hobbes zich afzette tegen het Christendom, kan zijn mensbeeld worden beschouwd als een seculiere voortzetting van de negatieve Christelijke kijk op het aards bestaan, waarin het ‘beestachtige’ in de mens werd vereenzelvigd met het onwenselijke kwaad, het rijk van de Duivel.¹² Net als het mensbeeld van *homo economicus* heeft ook het Hobbesiaanse mensbeeld diepe sporen in ons denken over het menselijk bestaan nagelaten.¹³ Darwin’s idee over de strijd om het bestaan, bijvoorbeeld, was direct geïnspireerd door de Hobbesiaanse natuurstaat van de mens. De Sociaal-Darwinisten predikten in navolging van Hobbes dat menselijk gedrag helemaal door eigenbelang werd gestuurd.¹⁴ Richard Dawkins laat met zijn boek over de zelfzuchtige aard van onze genen zien dat Hobbes’ erfgoed echt tot op de dag van vandaag is blijven voortleven.¹⁵ Als de zelfzucht werkelijk in onze genen ligt opgeslagen, dan moet het menselijk handelen helemaal doortrokken zijn van deze zelfzucht.

Een belangrijk gegeven voor ons verhaal is dat volgens Hobbes *de staat* absoluut noodzakelijk was om de egoïstische strijdlust in de mens te temperen: ‘De vijandigheid waarmee mensen elkaar naar het leven staan en die in een oorlog van allen tegen allen dreigt te ontaarden, kan volgens Hobbes, slechts worden beteugeld door een strikte mutualiteit.’ De mens sloot daarom – geheel vrijwillig – een *sociaal contract* af met de staat.¹⁶ We mogen niet vergeten dat uit die basisidee ook de wetten en de instituties van het strafrecht zijn voortgekomen. Mary Midgley stelt dat, ondanks in het oog springende gebreken,

¹⁰ R. van Broekoven, *De staat van tederheid. Tussen beest en supermens*, Amsterdam: Sun 2007, p. 80.

¹¹ R.H.A. Corbey, *Homo reciprocans: Mauss, Hobbes en Darwin*, oratie Universiteit Leiden 10 februari 2006, Leiden: Universiteit Leiden 2006, p. 5; K. Rozemond, ‘De moraal van het strafrecht’, in: E. Brugmans, M.A.J.M. Buijsen, *Krakend recht en verharde moraal. Maatschappelijke ontwikkelingen en hun invloed op recht en moraal*, Nijmegen: Valkhof Pers 2004, p. 122-142. M. Nussbaum, *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, Amsterdam: Ambo 2006, p. 47.

¹² Zie o.a. S.R. Letwin, ‘Hobbes and Christianity’, *Daedalus*, vol. 105, no. 1, The MIT Press 1976, p. 1-21.

¹³ Pessers 1999, p. 41.

¹⁴ M. Midgley, *Mens, moraal & vrijheid. Over goed en kwaad bij een denkende primaat*, Baarn: Ten Have 1998, p. 13.

¹⁵ R. Dawkins, *The Selfish Gene*, Oxford: Oxford University Press 1976.

¹⁶ Pessers 1999, p. 163-164. Ook Locke en Rousseau hebben later bijgedragen aan de idee van het social contract, hoewel zij de Hobbesiaanse natuurstaat niet onderschreven. Pessers, p. 165 e.v.

‘de mythe van het Maatschappelijk Verdrag’ vandaag nog springlevend is.¹⁷ John Rawls’ *Theory of Justice*, bijvoorbeeld, bouwt nog voort op deze theorie.¹⁸ Het mensbeeld van *homo economicus* speelt overigens ook bij het sociaal contract een rol van betekenis, want – zoals Martha Nussbaum stelt – ‘contractanten verlaten de natuurtoestand teneinde wederkerig profijt te behalen.’¹⁹

De link naar de criminaliteit is ook hier duidelijk: in Hobbes’ visie heeft ieder mens, vanwege zijn primaire vijandigheid jegens zijn medemens, een aangeboren neiging tot criminaliteit. Het sociaal contract duidt er op dat onder het vernis van onze beschaving een (onder)wereld dreigt waarin de mens voortdurend moet strijden tegen zijn medemens. De staat blijkt overigens niet helemaal succesvol te zijn geweest in het uitbannen van het oorlogszuchtige mensbeeld van Hobbes: in krachttermen zoals ‘crimefighter’ en ‘the war on drugs’ leeft zijn erfgoed nog voort.

Homo Donator

De overstap naar een wat hoopvoller mensbeeld maken we via Marcel Mauss. Ook Mauss, die aan het begin van de 20^e eeuw leefde, was nog helemaal in de ban van Hobbes. Hij betoogde dat de eerste voorwaarde voor handel was ‘to be able to lay aside the spear.’ En pas door die handel zouden de mensen volgens hem leren om wederzijdse belangen te creëren en te bevredigen.²⁰ Veel belangrijker is het feit dat Mauss de Westerse wereld weer bewust heeft gemaakt van het fenomeen van de gift. Mauss was niet de eerste die deze ‘zachte kant’ van de mens heeft (her)ontdekt, maar hij heeft wel de wetenschappelijke geesten geopend voor de betekenis en reikwijdte van dit fenomeen. Zelfs Hobbes had zich al uitgelaten over de gift, zij het in een enigszins negatieve zin: “Niemand geeft iets weg zonder dat hij daarmee zijn eigen voordeel op het oog heeft.”²¹ Mauss zag vooral positieve kanten aan de gift en betoogde dat die aan alle facetten van het leven raakt. Giften moeten volgens hem worden beschouwd als ‘total social facts’, omdat zij soms betrekking heeft op ‘the totality of society and its institutions.’ Dit impliceert volgens hem dat ‘all these phenomena are at the same time juridical, economic, religious, and even aesthetic and morphological, etc.’²² Deze opvatting kan er mede voor hebben gezorgd dat zijn studie niet alleen grote invloed heeft uitgeoefend binnen de antropologie, maar ook op andere wetenschappelijke terreinen zoals de sociologie en de psychologie.²³

Ik kan hier onmogelijk recht doen aan de rijkdom aan inzichten die er op het gebied van de gift naar voren zijn gebracht. Kort samengevat kan worden gesteld dat het werkelijk belang van het giftgeven is gelegen in de potentie tot het *creëren van banden* – tussen mensen onderling, maar ook tussen mensen en hun omringende omgeving (door middel van het offer). Bij de gift staat de ontvangende persoon – *de ander* – centraal, die op een zeker moment met een tegengift zal komen, waardoor de rollen zich zullen omdraaien. De onderlinge band wordt in stand gehouden door een *schuld* die nooit helemaal opgelost dient te worden.²⁴ Deze schuld is – anders dan bij een markttransactie – een positief verschijnsel, dat in

¹⁷ Midgley 1998, p. 164.

¹⁸ Rozemond 2004, p. 128 e.v. Nussbaum 2006, p. 24-27.

¹⁹ Nussbaum, p. 140.

²⁰ Ik heb gebruik gemaakt van de Engelse vertaling van de oorspronkelijke Franse versie *Essai sur le don*. M. Mauss, *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, London: Routledge 1990, p. 82.

²¹ Midgley 1998, p. 179.

²² Mauss 1990, p. 78-79.

²³ Zie bijv. de artikelen en boeken van Jacques Godbout, Genevieve Vaughan, Maurice Godelier, Lewis Hyde; en wat ons land betreft, die van Aafke Komter. Zelfs de voormalige Amerikaanse president Clinton heeft een aantal jaren geleden een boek geschreven over het belang van geven, getiteld *Giving*.

²⁴ J.T. Godbout, ‘Is Homo Donator a Homo Moralis?’, *Diogenes* 2002, 49 p. 86-93.

feite al bestaat vanaf de geboorte. Vanuit het giftperspectief worden we niet zozeer als gever maar juist als ontvanger geboren: het leven zelf kan worden beschouwd als een gift en de ons omringende wereld is in essentie een aan ons gegeven wereld.²⁵ Giftgeven zorgt voor sociale cohesie op elk denkbaar niveau: families, vriendenkringen, en hele samenlevingen worden op deze wijze bij elkaar gehouden. Het heeft de wonderlijke kracht in zich om vreemden tot bekenden of vrienden te transformeren. De gift is dus in staat om gewogen wederkerigheid (of mutualiteit) om te zetten in algemene wederkerigheid (of reciprociteit).²⁶

Het uitwisselen van giften betreft overigens niet slechts materiële zaken, maar met name en misschien wel in de eerste plaats van immateriële zaken – zaken die voor iedereen beschikbaar zijn en voortkomen uit een onuitputtelijke bron: het hebben van tijd en aandacht voor anderen, het vertrouwen stellen in anderen, het geven van zorg en hulp aan anderen, en het dankbaar zijn als ontvanger van een materiële gift of van zorg.²⁷ De immateriële kant van het giftgeven laat zien hoe moeilijk grijpbaar en onkwantificeerbaar geven aan een ander eigenlijk is. Geven, ook in materiële zin, is in de eerste plaats een *kwalitatief doen*, waarvan de waarde en hoeveelheid in kwantitatieve zin moeilijk is vast te stellen.

De sociologie heeft toch een poging gedaan om dit kwalitatieve karakter van giftgeven op een kwantitatieve manier geschikt te maken voor wetenschappelijk onderzoek. De resultaten van het giftgeven, in de zin van ontstane banden en netwerken tussen mensen, heeft men namelijk proberen te vangen onder de noemer *sociaal kapitaal*: ‘Sociaal kapitaal is gebaseerd op vertrouwen en wederkerigheid. Zonder vertrouwen dat men voor zijn inspanningen op een gegeven moment (eventueel later) adequaat ‘vergoed’ wordt zou niemand investeren in sociale relaties’.²⁸ Het gebruik van de termen ‘vergoedingen’, ‘investeringen’ en natuurlijk ‘kapitaal’ maakt duidelijk hoe gemakkelijk giftgeven in een economische sfeer kan worden getrokken. Het gevaar bestaat dat het kwalitatieve doen – de activiteiten die verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van sociaal kapitaal – hierdoor beetje uit het zicht raakt.

Als we de inzichten uit de gifttheorieën nader betrekken op het onderhavige thema, dan valt direct op dat er bij criminaliteit geen enkele ruimte blijkt te zijn voor het giftgeven, voor reciprociteit. Door een strafbaar feit te plegen, heeft de dader – tenzij hij en zijn verwanten in echte armoede verkeren – laten zien dat hij op geen enkele wijze gericht was op behoeften van anderen, maar alleen uit was op de bevrediging van zijn eigen behoeften. De ander was in zijn ogen geen levend subject waarmee hij in relatie stond, maar slechts een object, een middel dat direct kon worden ingezet ter bereiking van zijn doel. Ook het giftgeven in de directe omgeving van de daders blijkt belangrijk te zijn. Onderzoek heeft uitgewezen dat plaatsen waar het sociaal kapitaal – in geaggregeerde zin – laag is met meer criminaliteit te maken hebben.²⁹ We hebben hierboven al aangegeven hoe moeilijk het is om negatieve wederkerigheid, die zich via criminaliteit manifesteert, te transformeren in een positieve vorm van wederkerigheid.

²⁵ Pessers 1999, p. 60 en 77.

²⁶ Pessers 1999, p. 67 en 193 e.v.; Pessers heeft ooit in een interview benadrukt dat het giftgeven ook heilzaam zou kunnen werken bij het integratieproces van mensen uit ander culturen.

²⁷ Jan Vorstenbosch heeft laten zien hoe breed de *zorgethiek* zich kan uitstrekken: J. Vorstenbosch, *Zorg, Een filosofische analyse*, Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds 2005. De feministische betekenis van zorgethiek is o.a. belicht door Carol Gilligan: C. Gilligan, *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge: Harvard University Press 1998. Francis Fukuyama heeft betoogd dat vertrouwen aan de basis staat van de economie en een gezonde samenleving: F. Fukuyama, *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, London: Hamish Hamilton 1995.

²⁸ F.M.H.M. Driessen, M. Kokx, B.G.M. Völker, *De Politie en het Verdwenen Sociale Kapitaal. Een verkenning*. Utrecht: Bureau Driessen 2006, p. 28.

²⁹ S. Akçomak, B. ter Weel, *The Impact of Social Capital on Crime*, CPB Discussion Paper no. 136, The Hague: Centraal Planbureau 2009.

We moeten ons hierbij natuurlijk wel bedenken dat het plegen van een strafbaar feit maar een momentopname is, en het valt te verwachten dat de pleger op andere momenten in zijn leven wel ruimte heeft ingeruimd voor het geven aan anderen, want er is nu eenmaal geen mens die zonder kan. Maar door het plegen van het strafbare feit heeft de dader laten zien hij op dat specifieke moment alleen oog had voor de bevrediging van zijn eigen behoeften. En daar gaat het hier om.

De wederkerigheidsbalans

Met het bovenstaande in gedachten kunnen we een beter zicht krijgen op de wederkerigheidsbalans. Het is duidelijk dat er vanuit de pool van het nemen (Sahlins' gewogen en negatieve wederkerigheid) nooit vanzelf een balans tot stand zal komen, omdat het centraal gestelde eigenbelang altijd zal blijven botsen met het eigenbelang van anderen. De balans zal altijd van buitenaf moeten worden aangestuurd door een overkoepelend overheidsapparaat, niet in de laatste plaats door de strafwet en de betrokken justitiële instanties. Vanuit de andere pool, die van het geven (Sahlins' algemene wederkerigheid), zal de balans echter wel vanzelf worden gegenereerd, van binnenuit, en dat zit hem in de aard van het giftgeven: het centraal stellen van het belang van de ander. De balans die het giftgeven genereert hoeft dus niet te worden aangestuurd door een overheidsapparaat, want die komt voort uit de mensen zelf. Belangrijk is dat dit giftgeven ook een positieve invloed zal hebben op de andere pool, op het nemen, en daarmee uiteindelijk ook op de criminaliteit.

Nu moeten we hierbij natuurlijk nooit vergeten dat beide polen altijd tezamen zullen bestaan. Dit houdt in dat de mens een *dubbele natuur* heeft. De antropoloog Jan van Baal heeft er wat dit betreft op gewezen dat de mens deel is van de hem omringende wereld en tegelijkertijd een subject dat de wereld confronteert.³⁰ Sinds de Verlichting is – zoals we hierboven hebben gezien – het accent komen te liggen op het subject dat de wereld confronteert, en is de mens die zich deel voelt van de wereld op de achtergrond geraakt. Mary Midgley heeft onze dubbele natuur als volgt verwoord: ‘Besef van heelheid en afzonderlijkheid is een onmiskenbare voorwaarde voor het enige soort leven dat voor onze soort is weggelegd.’³¹ Als we deze idee vertalen naar de onderhavige thematiek, dan kunnen we stellen: in elk mens huist potentieel een *homo donator*, een gevende mens, die zich verbonden voelt met de wereld, maar daarnaast is hij potentieel ook iemand die primair zijn eigen voordeel najaagt: een *homo economicus*, een Hobbesiaanse strijder en een crimineel. Hoewel beide polen natuurlijk nooit in zuivere vorm zullen bestaan, is – zoals hieronder zal blijven – niettemin de volgorde belangrijk: eerst komt *homo donator* en dan pas *homo economicus*, de strijdende en de criminele mens.

Dit inzicht kan tevens helpen om de mens – met zijn dubbele natuur en al zijn mogelijkheden – in ‘de crimineel’ te blijven zien, en daardoor ook om stigmatisering tegen te gaan.

Veranderingen in het mensbeeld

Er zijn veel aanwijzingen dat het menselijk zelfbeeld aan het veranderen is. Daar is de hierboven beschreven opbloei van de interesse in het giftgeven al een duidelijk teken van, maar soms komen die aanwijzingen ook uit een onverwachte hoek. De primatoloog Frans de Waal, bijvoorbeeld, heeft in diverse publicaties laten zien dat de primatengemeenschappen – onze evolutionaire voorgangers – zeker niet vrij zijn van strijdlust, maar dat er bij hen ook opvallend veel ruimte is voor onderlinge samenwerking en empathie. Interessant is dat de Waal de lijn vanuit de primatologie in zijn recente

³⁰ J. van Baal, *Man's Quest for Partnership*, Assen: Van Gorcum 1981, p. 312; J. van Baal, *De boodschap der illusies*, Assen: Van Gorcum 1972, p. 38-39.

³¹ Midgley 1998, p. 140.

boeken steeds verder doortrekt naar de menselijke samenleving. Hij wijst er op dat het geloof dat de menselijke samenleving ooit door autonome mensen is gecreëerd om hun strijdlustige vrijheden op te geven voor een gemeenschapsleven, een ‘foute mythe’ is, die volgens hem helaas nog wel immens populair blijft in ‘political science departments and law schools, since it presents society as a negotiated compromise rather than something that came naturally to us.’³² Volgens de Waal gaat deze zienswijze voorbij aan het feit dat de mens altijd in een sociale wereld heeft geleefd, waar zaken zoals empathie een belangrijk rol speelden. Hij ondergraaft dus het realiteitsgehalte van Hobbes’ oorlogzuchtige mens. Sarah Blaffer Hrdy, een andere primatoloog, is het wat dit betreft het eens met de Waal: ‘Were it not for the peculiar combination of empathy and mind reading, we would not have evolved to be humans at all.’ Volgens haar was er eerst het gevoel voor de ander, daarna het verstand, en kreeg de mens pas veel later te maken met oorlog.³³ De strijdlustige mens van Hobbes vertegenwoordigt volgens haar dus niet zozeer een fictie als wel een vrij laat stadium in de menselijke evolutie. Mary Midgley zit op hetzelfde spoor en is ervan overtuigd dat de coöperatieve aard van de mens uitdrukking geeft aan een principe dat zich overal manifesteert in de natuur: ‘Levensprocessen (...) vragen om een onmetelijk grote basis van harmonieuze samenwerking, waarop het systeem verrijst waarbinnen het veel zeldzamere, zij het nog wel belangrijke verschijnsel concurrentie mogelijk wordt.’³⁴ Hobbes’ mensbeeld wordt ook ondergraven door de nieuwste inzichten in de psychologie, waarin is aangetoond dat kinderen al op zeer jonge leeftijd coöperatief zijn ingesteld.³⁵

De Waal heeft aangegeven dat zijn bevindingen ook gevolgen hebben voor het mensbeeld van *homo economicus*. Volgens hem is de wereld die wordt gedreven door marktmechanismen en door rationele keuzes die wortelen in eigenbelang slechts een hypothetische wereld waar economen graag in geloven. Hij stelt dat de economische mens tot een minderheid behoort, en dat de meerderheid van de mensen ‘altruïstisch, coöperatief, gevoelig voor rechtvaardigheid en gericht op gemeenschapsdoelen’ is.³⁶ Het belang van de altruïstische kant van de mens, wordt ook door anderen onderstreept, waaronder de socioloog Samuel Oliner. Hij heeft laten zien hoe mensen zich onder allerlei moeilijke omstandigheden, zoals gevangenen in concentratiekampen of de brandweerlieden bij 9/11, zonder eigenbelang hebben ingezet voor hun medemens.³⁷

Met een hoopvolle verandering in het mensbeeld alleen kunnen we uiteraard het criminaliteitsprobleem niet oplossen. Maar het valt wel te verwachten dat deze verandering in ieder geval op termijn een positieve invloed zal gaan uitoefenen op de preventie van crimineel gedrag. Door de versterking van de pool van het geven, en daarmee van de mens die zich deel voelt van de wereld, zal criminaliteit waarschijnlijk minder gauw een kans krijgen. Het is ook een belangrijke boodschap naar de samenleving toe. We kunnen er namelijk zelf op allerlei manieren aan bijdragen om dit ‘zachtere’ mensbeeld op collectieve wijze ingang te laten krijgen, allereerst door zelf te leren leven naar dit nieuwe inzicht, en vervolgens door onze kinderen van jongs af aan – thuis en op school – constructief dit ‘zachtere’ mensbeeld voor te houden.

³² F.B.M. de Waal, *The Age of Empathy. Nature's Lessons for a Kinder Society*, New York: Harmony Books 2009, p. 20.

³³ S. Blaffer Hrdy, *Mothers and Others. The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*, Cambridge: The Belknap Press 2009, p. 28.

³⁴ Midgley 1998, p. 171-172.

³⁵ M. Tomasello, *Why we Cooperate*, Cambridge: The MIT Press 2009.

³⁶ De Waal 2009, p. 162.

³⁷ S.P. Oliner, *Do unto others. Extraordinary Acts of Ordinary People*, Boulder: Westview Press 2003.

Tot besluit

Ik heb in dit artikel een kort licht laten schijnen over de betekenis die de ideeën met betrekking tot wederkerigheid kunnen hebben voor de preventie van crimineel gedrag. Daarin heb ik laten zien dat bij dit gedrag de nadruk eenzijdig ligt op het nemen van anderen, dat het in die hoedanigheid slechts gradueel verschilt van de mensbeelden die sinds de Verlichting hun invloed hebben laten gelden binnen de Westerse samenleving: het mensbeeld van *homo economicus* en dat van Verlichtingsdenkers zoals Thomas Hobbes. Verder heb ik laten zien dat de meest recente inzichten in de menselijke aard er op wijzen dat het mensbeeld van *homo donator*, de gevende mens, aan kracht lijkt te winnen. En dat is zeker goed nieuws als het gaat om het voorkómen van crimineel gedrag.